

TILL TOLKNINGEN AV TVENNE RUN- RISTADE VÄSTGÖTASTENAR

AV

SÖLVE GARDELL

Många av våra runstenar äro som känt korstecknade och visa sig därigenom vara resta av eller över någon kristen. Saknaden av kristen symbol på en runsten behöver emellertid icke obetingat medföra, att stenen blivit rest över en hednisk man. Tvärtom har Brate med anledning av det ringa antalet runstenar under den avgjort hedniska tiden sökt göra troligt, att hedningarna endast undantagsvis reste runstenar över sina döda och att följaktligen största delen av våra bevarade runstenar äro kristna stenar och icke hedniska.¹ Som säkert kriterion på en kristen runsten kan emellertid uppställas följande två kännetecken: kristna symboler eller kristna inskrifter. Avgjort hedniska äro däremot de stenar, som bära Tors hammartecken eller i inskrift åkalla hans namn. Två hedniska av det förra slaget kunna uppvisas från Danmark, och enligt gängse uppfattning skola två liknande finnas i Västergötland. Här nedan skall jag nu söka visa, att åtminstone den ena av västgötastenarna, nämligen Tängstenen i Åse härad, bör uppfattas som en kristen gravsten och icke som en hednisk.

I.

Tängstenen, avbildad hos Torin under nr 84², har tidigare uppmärksamrats av ett flertal forskare, vilka samtliga synas ha uppfattat ristningen som en framställning av Tors hammartecken.

¹ Brate, E.: Sverges Runinskrifter, Sthlm 1922, sid. 45.

² Torin, K.: Västergötlands Runinskrifter, I—IV (Västerg. fornmtidskr. 1871—1893).

Fig. 1.

Gravsten från Valtorp. Stat. Hist. Mus.

Redan Bugge talar om "Hammertegnet" (1888)³, och Beckman yttrar på tal om tolkningen av figuren som en torshammare, att "detta kan i vårt fall knappast betvivlas" (1920)⁴. Även Brate har meddelat, att på Tängstenen "finnas två avbildningar av Tors hammare" (1922)⁵, och von Friesen slutligen framställer figurteckningen som "två över varandra lagda, åt var sitt håll vettande Tors hammare" (1928)⁶.

Att denna tolkning emellertid är missvisande skall jag i den föreliggande uppsatsen söka visa. På ett helt annat sätt än på Tängstenen avbildas nämligen torshammare på de runristade stenarna.

Så t. ex. är å de danska runstenarna hammarskaftet alltid upptill avslutat av en trekantig figur, som tydligen skall framställa den ur järnet uppskjutande skaftändan. Se exempelvis stenarna från Læborg (WJ 7) och Hanning (WJ 65)⁷. Denna iakttagelse på de danska runstenarna har tidigare gjorts av Steenstrup och av honom behandlats i en uppsats om "Hammer og Kors", där han även hänvisar till formen på de små torshammare, gjorda av silver och ursprungligen använda som amuletter, vilka upprepade gånger påträffats som jord- eller gravfynd både i Danmark och i Sverige⁸. Av denna anledning

³ Torin, sid. 37.

⁴ Beckman, N.: Några randanteckningar vid studiet av Torins "Vestergötlands Runinskrifter" (Västerg. forn. tidskr. IV, h. 1, sid. 61).

⁵ Brate, sid. 42.

⁶ v. Friesen, O.: Runorna i Sverige, 1928, sid. 55. Så ock i hans senaste arbete om »De svenska runinskrifterna» (Nordisk kultur, Sthlm 1933, sid. 176).

⁷ Wimmer-Jacobsen: De Danske Runemindesmærker, Haand-udgave, Kbh 1914.

⁸ Arkiv för nord. filol., Ny följd, 40 (Studier, tillägn. Axel Koek), 1929.

Fig. 2.
Tängstenens nuvarande
utseende.

Fig. 3.
Tängstenens ornamentik,
rekonstruerad av förf.

menar Steenstrup, att figurristningen exempelvis å de sörmländska runstenarna från Stenkvista och Åby icke äro torshammare, såsom Lindquist i sin doktorsavhandling anser,⁹ utan T-formade kors och följaktligen kristna.

Tängstenen, som av Steenstrup i den nämnda undersökningen icke observerats, saknar helt och hållet den ifrågavarande trekanten. Steenstrup har emellertid gjort ännu ett påpekande, som är av betydelse i detta sammanhang, nämligen att torshammare antingen ha skaffet lika brett eller bredast närmast huvudet. Å Tängstenen

⁹ Den helige Eskils biskopsdöme, 1917 (Antikv. tidskr. för Sverige, XXII, h. 1).

är skaffet smalast vid huvudändan, vilket ytterligare styrker min uppfattning, att figuren å stenen i fråga hittills blivit misstolkad av forskningen.

För övrigt kan man icke i hela Norden på någon enda runsten uppvisa en bild, som är analog till dessa "två över varandra lagda" torshammare, såsom man allmänt antager dem vara. Enligt mitt förmenande ligger det därför närmare till hands att i ristningen se ett rudiment av ett ursprungligt tecknat kryckkors. Genom att sammanställa ett kors, bildat till mått och utseende efter den ännu bevarade högra korsarmen, har jag å bifogade bild rekonstruerat den skadade ristningen å stenen. Man torde särskilt observera, att den högra korsarmen till måtten helt och hållet sammanfaller med det även bevarade översta korsarmsrudimentet.

Antagligen har kryckkorset invandrat till oss ifrån England — det förekommer på gravstenar i Northumberland¹⁰ och Skottland¹¹ — och detta har tydligen skett under ungmisionens senare del, då förbindelserna med England blevo livligare. Av runologiska skäl torde nämligen stenen kunna dateras till senast omkring 1020. På Tängstenen ha vi således det tidigaste exemplet på dylika kors i Sverige. I övrigt förekommer kryckkorset på ett flertal gravstenar från medeltidens tidigare skeden, särskilt i Västergötland, exempelvis på den kistlockformade stenen från Norra Kyrketorp, avbildad i Bautil nr 937 under den felaktiga rubriken Högstena, samt nr 945.

Tängstenen står rest på den nu fullständigt vanvårdade kyrkogården, där den medeltida sockenkyrkan ursprungligen stått. Vid ett besök å platsen under våren 1932 sökte jag bland kyrkogårdens stenrösen leta rätt på runstenens defekta delar, dock utan resultat. Omöjligt är emellertid icke, att brottstycket kan återfinnas därstädes, ty stora stenhopar, som lämnats kvar efter den raserade medeltidskyrkan, ligga samlade i närheten av runstenen. Antagligen har denna redan från begynnelsen varit upprest på kyrkogården och sedermera, då stenkyrkan byggdes, blivit inlagd i muren, där den påträffades vid kyrkans raserande 1883.

I detta sammanhang kan påpekas, att det finns ännu en annan

¹⁰ Collingwood, W. G.: *Northumbrian Crosses of the pre-Norman Age*, London 1927.

¹¹ Drummond, J.: *Sculptured Monuments in Iona & the West Highlands (Archaeologia Scotica)*, Edinburgh 1881.

är skaffet smalast vid huvudändan, vilket ytterligare styrker min uppfattning, att figuren å stenen i fråga hittills blivit misstolkad av forskningen.

För övrigt kan man icke i hela Norden på någon enda runsten uppvisa en bild, som är analog till dessa "två över varandra lagda" torshammare, såsom man allmänt antager dem vara. Enligt mitt förmenande ligger det därför närmare till hands att i ristningen se ett rudiment av ett ursprungligt tecknat kryckkors. Genom att sammanställa ett kors, bildat till mått och utseende efter den ännu bevarade högra korsarmen, har jag å bifogade bild rekonstruerat den skadade ristningen å stenen. Man torde särskilt observera, att den högra korsarmen till måtten helt och hållet sammanfaller med det även bevarade översta korsarmsrudimentet.

Antagligen har kryckkorset invandrat till oss ifrån England — det förekommer på gravstenar i Northumberland¹⁰ och Skottland¹¹ — och detta har tydligen skett under ungmisionens senare del, då förbindelserna med England blevo livligare. Av runologiska skäl torde nämligen stenen kunna dateras till senast omkring 1020. På Tängstenen ha vi således det tidigaste exemplet på dylika kors i Sverige. I övrigt förekommer kryckkorset på ett flertal gravstenar från medeltidens tidigare skeden, särskilt i Västergötland, exempelvis på den kistlockformade stenen från Norra Kyrketorp, avbildad i Bautil nr 937 under den felaktiga rubriken Högstena, samt nr 945.

Tängstenen står rest på den nu fullständigt vanvårdade kyrkogården, där den medeltida sockenkyrkan ursprungligen stått. Vid ett besök å platsen under våren 1932 sökte jag bland kyrkogårdens stenrösen leta rätt på runstenens defekta delar, dock utan resultat. Omöjligt är emellertid icke, att brottstycket kan återfinnas därstädes, ty stora stenhopar, som lämnats kvar efter den raserade medeltidskyrkan, ligga samlade i närheten av runstenen. Antagligen har denna redan från begynnelsen varit upprest på kyrkogården och sedermera, då stenkyrkan byggdes, blivit inlagd i muren, där den påträffades vid kyrkans raserande 1883.

I detta sammanhang kan påpekas, att det finns ännu en annan

¹⁰ Collingwood, W. G.: *Northumbrian Crosses of the pre-Norman Age*, London 1927.

¹¹ Drummond, J.: *Sculptured Monuments in Iona & the West Highlands (Archaeologia Scotica)*, Edinburgh 1881.

västgötasten, som enligt Torins framställning skall vara försedd med hammartecken, nämligen runstenen från Bjärby i Viste härad.¹² Stenen är hos Torin avbildad på två ställen, dels på plansch 37 och dels å planschen närmast efter sidan 46 i tredje samlingen. Å sistnämnda ställe uppvisar bilden ett hammartecken med en något oregelbunden trekant såsom avslutning på skaftet. Stenen är sedan några år tillbaka upprest invid den bäck, i vilken den tidigare hittades, och därför mera tillgänglig för forskningen än förr. En närmare undersökning, som jag hittills tyvärr icke varit i tillfälle att göra, skall säkert kunna klarlägga, om vi här ha att göra med en torshammare eller ett T-format kors. Det finns nämligen skäl för det antagandet, att den något oregelbundna trekanten uppkommit åtskillig tid efter det runristaren haft hand om verket, och dessutom förefaller skaftets oerhörda längd å Torins teckning något misstänkt.

II.

Den andra runristade västgötastenen, som här skall avhandlas, är en gravsten från Valtorps socken i Gudhems härad, sedan 1871 utställd bland samlingarna i Statens historiska museum. Den bär inventarienummer 4655.

Stenen är ur många synpunkter mycket intressant. Typologiskt tillhör den en särskild grupp kistlockformade gravhällar, vilkas karakteristikon är ett band av kvastpalmetter, vilket här är anbragt å stenens mittfas. Längs de avfasade sidorna åter löper en numera defekt och svårtolkad latinsk inskrift, skriven på leoninsk hexameter och ristad i tidiga majuskler. På ena kortsidan slutligen finns en ristad skrift i runor, som till storleken äro betydligt mindre än långsidornas bokstäver. Det är denna runskrift, som här skall bli föremål för utredning.

Runinskriften är hårt skadad och därför synnerligen svår att läsa. Försök därtill ha dock tidigare gjorts av flera runforskare alltifrån den tid, då Hadorph avtecknade stenen.¹³ Senast har Brate

¹² Detta är den sten "ifrån Grästorpe", som Steenstrup enligt citerade arbete, sid. 50, not 4, förgäves sökte någon avbildning av i litteraturen.

¹³ Hos Peringskiöld och i Baultil nr 943.

i sitt arbete om "Svenska runristare" sysslat med densamma¹⁴ och framlagt läsningen *uæslRur [k]iarþi stin*, varav torde framgå, att han menar *VæslRur* vara namnet på stensemästaren i Valtorp. Om ristarpupp giften tillägger han dock med en viss försiktighet, att denna är "svårtydd".

Till gruppen räknar jag icke mindre än 15 trefasade lockhällar i Västergötland, av vilka åtskilliga äro försedda med inskrifter. Tack vare dem känna vi till namnet på en av hantverkarna, som själv signerat några av gruppens gravstenar. Han nämner sig i inskrifterna Harald stensemästare.

Det karakteristiska för denne stenhuggare är först och främst bruket av palmettrankan samt hans stora benägenhet att förse gravstenarna med inskrifter antingen i runor eller i ett slags ålderdomligt verkande majuskler. Stundom ristar han inskrifterna på en och samma sten i både runor och majuskler. Harald själv kan emellertid icke ha gjort samtliga 15 lockhällar, ty tekniken och utförandet är icke alltid lika hos de ovan åsyftade arbetena, men de kunna dock alla sammanföras under grupperingen Harald och hans skola. Fyra av gravstenarna äro signerade med hans namn, och även en femte lockhäll finnes, som enligt min mening varit signerad av Harald, nämligen den ovan omtalade gravstenen ifrån Valtorp.

Stenen är, såsom ovan påpekats, omnämnd i litteraturen upprepade gånger. Den äldsta avbildningen är antagligen Hadorphs teckning i Peringskiölds Monumenta IX. Den där presterade runristningen är emellertid icke alldeles i överensstämmelse med den, som kan utläsas ur teckningen i Bautil nr 943. Hos Peringskiöld får man fram läsningen *uæstRr . . . r . . . arþi stin* och hos Bautil däremot *uæslRr* och i övrigt lika med Peringskiöld. Liljegren slutligen (L 1635) har skrivningen *uæslör . . ur . . kiarþi stin* — stupmaðr tecknar Liljegren med ö. Antagligen är det med stöd av de här omnämnda texterna som Brate i det citerade arbetet får fram läsningen *uæslRur [k]iarþi stin* och på så sätt inför *VæslRur* som ett nytt namn bland stensemästarna i Västergötland.

Mot Brates läsning skulle man först och främst kunna invända, att verbformen *kiarþi* helt säkert var ur bruk vid den tiden stenen

¹⁴ Brate, E.: Svenska Runristare (K. Vitterh. Hist. Antikv. Akad. Handl. 33: 5—6, Sthlm 1925), sid. 131.

i Valtorp kan ha blivit ristad. Formen bör ha skrivits *gærþi*, och godtager man detta, behöver man icke på Brates inkonsekventa sätt läsa a-runan stundom för *a* och stundom för *æ* — vokaltecknen å avbildningarna i orden *uæstRr*, resp. *uæslRr* och . . . *arþi* tecknas nämligen med samma runtecken. I övrigt torde Brates i-runa före a i hans *kiarþi* ha uppkommit ur en feltolkning av bilden i Bautil — det lilla om i-runan påminnande strecket är icke någon i-runa utan en linje, avsedd att markera brytningen i den trefasade ytan.

Stenen är, såsom ovan påpekats, synnerligen hårt sliten särskilt å det ställe, där inskriften blivit anbragt. Atskilliga mynder kunna dock fortfarande läsas. Vid den undersökning, som jag hösten 1932 företog å monumentet, kunde jag sålunda få fram följande runtecken:

. † | † R R þ † † † . .

Hur bör nu denna inskrift läsas och suppleras. Till svar härpå vill jag först ånyo erinra om, att både ornamentiken, sätet att anbringa inskrifterna och den latinska inskriftens olika majuskeltyper — allt detta talar för, att vi här ha ett verk av stensemästaren Haralds hand. Vad är då naturligare än att söka svaret i de inskrifter, som Harald själv lämnat efter sig å andra liknande gravstenar. Hans vanligaste signering är det latinska uttrycket "Haraldus me fecit mahister" — h får hos Harald ofta ljudvärdet gh, vilket i Västergötland tidigast förekommer å högmissionens runstenar (1020—1060). På så sätt har Harald signerat en annan Valtorpsten av samma slag, även den sedan 1871 i Stat. hist. museum. I runskrifter åter använder han uttrycket *mæster haraldær gærþi sten* — så å gravstenen från Södra Ving. Med utgångspunkt härifrån finner jag den naturligaste läsningen av hela inskriften vara denna:

Ψ † † † † R . * † R † † † R . † † R þ † † † † † †

d. v. s. *mæster haraldær gærþi sten* eller "mäster Harald gjorde stenen".

Att e-ljudet i ordet *mæster* tecknas med runan † behöver icke förvåna, enär Harald å en annan signerad sten (Södra Ving) har samma runa i ordet *dermoson*, och å osignerade stenar förekommer e-ljudet dessutom i samma ställning skrivet på samma sätt. Alltså blir resultatet av undersökningen denna, att Brates *uæslRr* bör läsas *mæster*. Ordet *haraldær* slutligen, som innehåller två r, torde

man kunna få fram ur de bågige r-runorna efter stupmaðr i Peringskiöld's och Bautils teckningar.

När levde Harald stenmästare eller till vilken tid skola vi datera den här omskrivna Valtorpsstenen? Sedan gammalt ha konsthistorikerna plägat fastställa Haralds levnad till tiden omkring 1150, men detta datum synes mig knappast stämma överens med den paleografi, varom stenen vittnar. Jag skall här nedan endast i största korthet vidröra motiven härför, enär jag å annat ställe tänker utförligare redogöra för mina paleografiska undersökningar av den latinska bokstavsskriften under Sveriges medeltid.

Under den latinska bokstavsskriftens inträngande i Norden kan man särskilja tre skeden, innan skriften stabiliserades och kom till allmännare användning. Dessa skeden beröra endast den äldre medeltiden.

Det första skedet kännetecknas av att skriften uteslutande utgöres av versaler. Karakteristiska äro tecknen E, V, M, T, N, H (= h). Hit höra bl. a. Karlevistenen med avseende på de där anbragta versalerna (900-talet?) samt missionskistan från Linköping (1000-talets slut).

Det andra skedet kännetecknas av en skrift, som utgöres av tidiga majuskler, uppblandade med versaler. Så förekomma exempelvis tecknen E, V, M, T, N, H i samma inskrift, där man ock kan finna de majuskelartade typerna $\epsilon, \upsilon, \sigma, \zeta, \rho, \eta$ (sist avbildade typ = h eller n). Det är denna typblandning, som är den å Haraldstenarna vanliga.

Det tredje skedet slutligen har en skrift, som utgöres av enbart majuskler, och dessa undergå under perioden så småningom en utveckling till allt prydligare former. Skedet varar ungefär 1300—1400.

Haraldstenarnas typblandning, som tillhör det andra skedet, förekommer i Norden mig veterligt tidigast på gravstenen över Helge¹⁵, kung Nils minister († 1128). Den är ock anbragt å baksidan till den blyplatta, som en gång nedlades i Valdemar I:s grav († 1182), under det att framsidan däremot har uteslutande versaler. Senast torde detta skrivsätt förekomma i den svenska sepulkrallitteraturen å Torgil Knutssons gravsten († 1306). Härav torde framgå, att

¹⁵ Afbildningar fra det k. Museum for nord. Oldsager, Kbhn 1854, sid. 121.

skrivsättet tillhör huvudsakligen 1100- och 1200-talen. En skillnad de bägge århundradena emellan kan dock iakttagas på så sätt, att under 1100-talet versalerna dominera, under 1200-talet däremot majuskulerna.

Nu finns det emellertid en Haraldsten från Broddetorp, som i runskrift antagligen omnämner biskop Erik i Skara. Inskriften är visserligen mycket sliten och svårläst, men om den är rätt tolkad, torde denna sten kunna dateras till tiden 1267—1278, d. v. s. den tid, under vilken Eriks episkopat varade. Stenen kan dock icke vara huggen av Harald själv, ty dels överensstämmer icke här sättet, på vilket ornamenten blivit anbragta, och dels tillkommer det vissa bladornament, som pläga tillhöra liljestenarnas stenhuggare. Stenen måste vara senare än Harald men tillhör säkerligen hans skola i Västergötland. Utgår man nu ifrån detta antagande och tar man dessutom hänsyn till bokstävernans blandtyp, torde Haralds levnad snarare böra sättas till tiden 1200—1250 än till det gängse antagna 1150. Mot dateringen 1150 talar dessutom förekomsten av den leoninska hexametern på gravstenen från Valtorp. Versradens begynnelseord äro visserligen nu bortfallna, enär stenen är avslagen längs ena kortsidan, men enligt min konjektur bör den latinska texten ha börjat med orden:

[Qui legis i]sta vide / mea fata nam modo ride.

Således en rimmad hexameter. Och rimmad hexameter torde knappast ha varit känd i vårt land före 1200-talets början.

Fig. 4.
Torshammare av silver från
Södermanland.

ZUSAMMENFASSUNG.

SÖLVE GARDELL: Zur Deutung zweier mit Runenzeichen versehenen Steine in Wästergötland.

Verf. behandelt hier zwei mit Runenzeichen versehene Steine in Wästergötland. Der eine befindet sich im Ksp. Täng, Åse härad, und weist Zeichen auf, die von den Forschern allgemein als Torshammerzeichen betrachtet werden. Gestützt auf einen Aufsatz von Steenstrup über »Hammer og Kors« versucht Verf. den Nachweis zu führen, dass die bisherige Deutung irreführend ist. Er will stattdessen in dem rudimentären Bilde ein Krückenkreuz sehen, ein Ornament, das übrigens nicht selten in Wästergötland während der frühen Perioden des Mittelalters vorkommt.

Die andere hier behandelte Runeninschrift stammt aus dem Ksp. Valtorp im Härad Gudhem. Die Inschrift, die jetzt sehr defekt ist, ist bisher im allgemeinen von der Forschung unbeachtet geblieben, oder auch ist sie falsch gedeutet worden. Verf. sieht in dem Grabstein eine Arbeit des Steinmeisters Harald und datiert ihn in eine bedeutend spätere Zeit, als wie allgemein für ihn angenommen worden ist.